

ФЕНОМЕН СТРАХУ В ПАРАДИГМІ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті окреслено дослідницькі підходи в сучасному мовознавстві до вивчення омовлення феномену страху (лексична семантика, когнітологія, когнітивний синтаксис), що дало можливість виявити низку невирішених питань та окреслити шляхи їхнього подолання. Запропоновано застосування лінгвопрагматичного підходу до аналізу мовного вираження феномену страху; зауважено, що теоретико-методологічна база цього підходу лише формується; виокремлено основні принципи й поняття, залучення яких дозволить здійснити більш об'єктивний аналіз омовлення феномену страху в межах однієї або кількох мов.

Ключові слова: лінгвістична прагматика, феномен страху, діяльнісний принцип, суб'єктивність, інтенціональність, дискурсивний простір.

Sazonova Ya. Yu. The Phenomenon of Fear in the Paradigm of Linguistic Studies. *The article presents a review of research approaches to the analysis of lingual presentation of fear in modern linguistics (lexical semantics, cognitive linguistics, cognitive syntax) that allowed revealing a list of unsolved problems and defining the ways of their overcoming. The topicality of the range of problems touched in the article is derived from the need of new approaches to the studying of fear representation taking into account the present achievements and puzzles. The aim of the article is to formulate scientific research perspectives of applying lingual-pragmatic approach to studying the lingual presentation of fear in the background of conclusions made by representatives of other linguistic trends. It has been mentioned that methodological basis of linguistic pragmatics is being developed now; it has been suggested that basic principles and notions of linguistic pragmatics (such as activity principle, subjectivity, intentionality and discursive space) will allow more objective analysis of verbalizing the phenomenon of fear by means one language or during the contrastive analysis. In conclusion, it is emphasized that application of lingual-pragmatic approach to studying the lingual presentation of fear does not contradict but enriches the results of researches in this field.*

Key words: linguistic pragmatics, phenomenon of fear, activity principle, subjectivity, intentionality, discursive space.

Вивчення засобів вираження емоцій має глибокі корені в мовознавстві, воно здійснювалося в межах різноманітних течій, але складність об'єкта дослідження, а також різні теоретико-методологічні засади не дозволили і дотепер створити більш-менш системний підхід до його аналізу. Серед інших як пріоритетні виділяють смисловий / прототипний (А. Вежбицька, А. Залізняка) і метафоричний (Н. Арутюнова, О. Вольф, М. Джонсон, Дж. Лакофф, М. Руссо, Л. Петрова) підходи [11]. Дослідження мовного втілення феномену «страх» також відбувається в межах окреслених наукових парадигм. До вивчення мовного вираження почуття страху долучилися представники концептології, лексикології, семасіології і граматичної семантики, чії розвідки містять як результативні пошуки, так і нерозв'язані проблеми. Актуальність вивчення питань, порушених у статті, полягає в необхідності пошуків нових шляхів дослідження особливостей омовлення феномену страху з урахуванням здобутків і не розв'язаних попередниками проблем.

Мета статті – на тлі висновків, що їх дійшли представники різних мовознавчих течій, сформулювати дослідницькі перспективи застосування лінгвопрагматичного підходу у вивченні мовного втілення феномену страху.

Семантичне поле «страх» у межах однієї або кількох мов вивчали І. Варуха, Е. Иоанесян, Г. Петрова, Ю. Скворцова, В. Станкевич-Іванова та інші. Предметом дослідження ставали предикати й іменні групи, що мають відповідне лексичне значення. Однією з вад цього підходу видається відсутність об'єктивності у висвітленні психологічного й філософського компонентів самого феномену страху. У більшості робіт визнається недосконалість семантичного підходу, оскільки дослідники спираються тільки на словникові дефініції лексем, втрачаючи таким чином певний обсяг суміжних зі страхом понять типу «тривога», «хвилювання» тощо або, навпаки, долучаючи до аналізу суб'єктивно обрану кількість лексем на позначення феномену страху. Тим більше недосконалим такий шлях виявляється під час спроби проаналізувати мовну специфіку вираження цієї емоції в порівняльних дослідженнях, адже без широкого культурологічного й філософського підґрунтя національна специфічність не виокремлюється, а в полі уваги вчених залишаються лише структурні особливості мов. Більше того, без ретельного аналізу психологічного складника феномену страху необґрунтованими, хоча інтуїтивно правильними, залишаються висновки про універсальні риси омовлення цього стану.

Висновки, до яких доходять лексикологи й семасіологи, можна узагальнити так:

– загальне домінує над специфічним, що «можна пов'язати зі спільними законами мислення, які зумовлюють схожі способи категоризації світу носіями мов» [2, с. 5], засоби ж лексикалізації, відповідно, різняться, що відбивається, наприклад, у кількості лексем: за підрахунками І. Варухи, в англійській мові є 128 репрезентантів предикатів, що позначають страх, у французькій – 110, у російській – 76 [2, с. 11];

– універсальність страху виявляється, у першу чергу, у структурі цього семантичного поля. Широко цитованою ідеєю, що наводиться авторами на підтвердження такого висновку, є слова А. Вежбицької про те, що «страх зумовлений біологічною природою людини, а не культурою» [18, с. 606]. Кількість структурних елементів семантичного поля «страх» різняться – одні наводять три елементи (І. Варуха, Г. Петрова, Л. Петрова, В. Шишкова), інші (Ю. Скворцова) – 15. Ці дослідження не заперечують одне одного, а лише доводять складність вивчення обраного об'єкта;

– «еталонне семантичне поле «страх» комплексне за своїм характером, оскільки охоплює процесуальні, субстантивні й ад'єктивні смисли» [2, с. 11], серед яких особливо важливими, на нашу думку, є експерієнцер і каузатор емоції (терміни Ю. Скворцової);

– кожний із цих параметрів має універсальний набір сем (сми́слів), як наприклад, суб'єкт страху (у термінах дослідників це той, хто відчуває страх) обов'язково має бути живою істотою або «позначати один з атрибутів живої

істоти» [8], причина може бути пов'язана з минулим, теперішнім або майбутнім часом;

— страх має ступінь прояву (порівняймо з тенсивністю емоцій А. Грей-маса й Ж. Фонтанія).

Концептосферу «страх» на матеріалі однієї або кількох мов вивчали О. Бадалова, О. Белая, О. Борисов, О. Бутенко, С. Зайкіна, О. Левченко, І. Онищук, І. Топольська, Г. Тюкіна, Ю. Яскевич та ін. Спорідненість лексико-семантичного й когнітивного підходів не дозволяє виокремити висновки, що додали б до ступеня дослідженості мовного втілення феномену страху: так само в роботах наголошується на універсальності концепту в межах аналізованих мов, адже концепт структурується за суб'єктивними, атрибутивними й предикативними складниками, ця емоція відбита в концепті градуально; її відтінки прив'язані до часу переживання емоції; так само автори вказують на національну специфічність у кількісних показниках лексем, що виражають концепт СТРАХ.

Поодинокі роботи присвячені розрізненню страху й споріднених або супровідних емоцій (наприклад, страх / тривога, страх / відраза); порівняльний аналіз здебільшого спрямований на пошуки вирішення проблеми еквівалентності лексичних одиниць, що вигідно вирізняє когнітивний підхід. Страх стає органічним компонентом досліджуваних концептів, пов'язаних із різними міфічними істотами, наприклад ДЕМОН, ВАМПІР та іншими. У цих роботах (наприклад, Н. Арутюнян, І. Онищук) вдало поєднуються спостереження щодо атрибутів згаданих міфічних істот, які викликають страх, відразу або інші складні емоції. Як стверджує І. Онищук, у сучасній літературі концепт ВАМПІР амбівалентний за емотивним забарвленням, на відміну від більш давніх текстів, де він був виключно негативним. Робота І. Онищук — це приклад того, що ідеї, які породжує вивчення омовлення страху, некладаються в межі когнітології, й авторка час від часу звертається до аналізу комунікації в межах тексту, що підводить її до цінних висновків про структурування романів-трилерів і типи нараторів, а також про засоби «індукування негативних емоцій автором».

Найбільш аргументованим дослідженням поняття «страх» у межах концептології і порівняльно-історичного мовознавства вважається дисертація С. Зайкіної, де автор логічно й послідовно втілює задум об'єктивного порівняння цього концепту у двох лінгвокультурах, спочатку вкорінюючи його розуміння на психологічних, філософських і соціальних засадах переживання феномену страху. Таким чином С. Зайкіна створює теоретичну базу для порівняння й виділення загальних і національно-специфічних ознак концепту СТРАХ, «заповнюючи <...> концептуальний каркас засобами номінації й дескрипції, що позначають якості й ознаки страху, які важливі для кожної лінгвокультури» [4, с. 60].

Наукові пошуки когнітологів спрямовують їхній інтерес до формування й функціонування концепту СТРАХ не лише в мові / мовах взагалі, тобто на словниковому матеріалі, а й у межах цілих типів текстів, як це зробили,

наприклад, І. Онищук та М. Нікітін, які вивчали роман-трилер і міський роман відповідно. Якщо для І. Онищука тексти романів стали лише джерелом ілюстративного матеріалу, то М. Нікітін, обґрунтовуючи своєрідність жанру міської легенди на фоні фольклорної і спираючись на побутове масове уявлення про страх як найбільш наближене до відбиття в легендах («база стереотипного сценарію міської легенди» [6]), аналізує саме жанрову специфіку концепту СТРАХ. У межах досліджуваного жанру концепт СТРАХ, за його висновками, реалізується у 8 сценаріях: «У цих міських легендах відбивається стереотипне мислення людини, що призводить до створення типових сценаріїв» [6, с. 100]; кожен із них з погляду психології відбиває певні фобії людини, наприклад, ксенофобію, страх відкритих або замкнених просторів, страх перед дорогою та інші. На думку вченого, «міська легенда являє собою текст з певною інтенцією. Це дидактичний практикум, який відвертає людину від загрози. Гадаємо, що концептом, який організовує міську легенду, стає страх, що розкривається на всіх її рівнях» [6, с. 97]. Також цінним для об'єктивності аналізу вважаємо засадниче твердження: «Сутність когнітивного підходу при вивченні групи слів зі спільним значенням «страх» полягає в тому, що відбувається синтез власне лінгвістичного дослідження зі знаннями про реалії навколишньої дійсності, які позначені лексичними одиницями» [6, с. 99] і «Культурна складова відношень, що їх спричиняє відчуття страху, не може залишитися непоміченою» [6, с. 98].

Підсумовуючи вивчення феномену страху в межах когнітивного підходу, зауважимо, що:

- висновки когнітологів певною мірою повторюють висновки лексикологів і семасіологів, що свідчить про об'єктивність результатів і їхню актуальність для подальшого аналізу феномену страху;

- саме когнітологи зосередилися на екстралінгвальних чинниках, що впливають на формування й функціонування концепту СТРАХ у певних лінгвокультурах;

- саме когнітологи вперше звернули увагу на синергійний характер уявлення про страх у процесі текстотворення;

- обмеженість можливостей когнітивного підходу органічно вказує на потребу в застосуванні комунікативного погляду на омовлення страху, тобто на лінгвістичну прагматику.

Нечисленні дослідження мовної презентації страху знаходимо й у межах інших, менш популярних напрямів у мовознавстві, наприклад, у когнітивному синтаксисі, як це робить Л. Ковальова, В. Шишкова, застосовуючи теорію поля до вивчення речення [5; 13; 15]. Спираючись на теорію Дж. Лакоффа і М. Джонсона, автор структурує речення відповідно до ситуації в їхній основі, так серед багатьох подібних виокремлюється прототип. Ситуація в їхній основі формує основу номінації, яку це речення здійснює; «однорідність поля речень у такому випадку може бути забезпечена передусім семантичною єдністю предикатів, які відкривають місця для однорідних актантів» [5, с. 111]. Навколо прототипу групуються схожі речення, таким

чином з'являється безперервний континуум. Як і багато інших учених, хто досліджував структуру ЛСП чи концепту, В. Шишкова у структурі прототипу виокремлює три складники: суб'єкт-істоту, емоцію страху, причину страху у вигляді події, причому вомець може бути або не бути суб'єктом страху. Важливим висновком В. Шишкової вважаємо залучення до аналізу емоції страху раціонального компонента мислення людини в афективному стані, що на мовному рівні відбито в «емоційно-оцінних» предикатах. Прототипні ситуації й речення, що їх формують, — це не замкнені формування, їхні периферії пересікаються й накладаються одна на одну — таким шляхом формується концептуальний простір страху в мові.

Феномен страху, як не дивно, не став об'єктом дослідження в ході вивчення текстової категорії емотивності, хоча різні текстові категорії, й емотивність зокрема, цікавлять багатьох дослідників (В. Болотов, А. Глушенко, Я. Глушенко, С. Гладь, С. Іонова та інші). Певні спостереження дослідників емотивності мають бути взяті до уваги, наприклад, розрізнення номінативно-дескриптивної й асоціативно-дескриптивної стратегій формування емотивного поля тексту [7, с. 168].

Загальний висновок із доробку лінгвістів, які доклали зусиль до вивчення омовлення страху в одній або кількох мовах, той, що без залучення до аналізу цього феномену результатів суміжних гуманітарних дисциплін об'єктивний антропоцентричний підхід неможливий, тим більше недостовірними будуть наслідки порівняння в межах двох або більше мов. Подолання саме цих дослідницьких вад може слугувати лінгвопрагматичний підхід, адже, як вказує І. Сусов, «лінгвістична прагматика <...> взаємодіє з різними позалінгвістичними дисциплінами, може залучати їхні ідеї й прийоми роботи з матеріалом, однак інтерпретувати їх на користь мовознавства» [12, с. 40]. Долучення до аналізу досвіду представників філософії, психології, культурології, соціології, семіотики, теорії комунікації дозволить створити умови для об'єктивного дослідницького середовища.

Запропонований підхід до дослідження омовлення феномену страху відповідає вимогам застосування діяльнісного принципу в прагматиці, про який ішлося в роботах лінгвістів від В. фон Гумбольдта до наших сучасників. Як зазначає І. Сусов, саме лінгвістична прагматика бере до уваги соціально-комунікативну інтеракцію суб'єктів спілкування, враховуючи й поєднуючи у своєму аналізі мовні й позамовні чинники такого спілкування [12, с. 40]. Очевидно, що суб'єкт (автор) впливає на об'єкт (читача) з метою «досягнення конкретного результату, користуючись для цього певними способами і використовуючи потрібні засоби (інструменти). Суб'єктом рухає конкретний намір (інтенція) перетворення об'єкта. Кожна дія відбувається в межах певної ситуації (місце, час, обставини плину тощо), усвідомлення цієї ситуації суб'єктом, тобто за наявності фонових знань про світ, правила діяльності, плановий кінцевий результат тощо. Досягнення результату передбачає наявність мотиву, задуму, схеми дій, плану, стратегій, тактик та інших складників» [1, с. 35]. Саме діяльнісний принцип дозволяє зауважувати інтенцію

автора й очікування читача (або комунікантів в усному мовленні) в процесі створення «страшного» усного або письмового тексту, оцінювати умови й засоби реалізації цієї інтенції та вдалість комунікації.

Іще однією унікальною перевагою лінгвістичної прагматики є можливість урахувати мовне втілення страху (або іншої емоції чи психологічного стану) залежно від суб'єктивності породження й сприйняття (про явище суб'єктивності у сфері лінгвістичної прагматики див. Ф. Бацевич [1]). Пов'язаним із ним визнається існування дискурсивного простору – території адресанта й адресата [15, с. 5]: «дискурсивний простір – це прагматична форма контексту, який використовується для структурування знань, що містяться в дискурсі. Дискурсивні простори створюються, оновлюються або пробуджуються агентом, який намагається генерувати або зрозуміти дискурс» [17, с. 89], що не суперечить й іншій дефініції дискурсу в найширшому тлумаченні: «різноманітна комунікація з приводу конкретної теми» [16, с. 35]. І хоча поняття дискурсивного простору широко використовують у когнітивістиці, його, на жаль, обходять своєю увагою саме при вивченні емотивних концептів. Аналіз дискурсивного простору під час вербалізації атмосфери жаху, по-перше, включає конкретний мовний матеріал до широкого кола подібних екстралінгвальних явищ, як-от: фільми, художнє мистецтво та ін.; по-друге, дозволяє привернути дослідницьку увагу до універсального й типового в мовному втіленні феномену страху, до відроджуваності й структурованості усних або письмових текстів; і нарешті, саме поняття дискурсивний простір концентрує аналіз мовного матеріалу в порівняльному аспекті як суб'єктивності створення й сприйняття текстів індивідами, так і широкого соціокультурного тла, що дає змогу пов'язати функціональні особливості мов і комунікативну діяльність людини як представника національно-культурної спільноти, а не лише індивідуума.

Підсумовуючи, наголосимо, що інтегрування дослідницьких перспектив вивчення омовлення феномену страху з традиційних лексико-семантичного й когнітивного підходів в царину лінгвістичної прагматики не заперечує, а доповнює й додає об'єктивності аналізу, насамперед, за рахунок можливості вийти за межі лінгвістики в простір гуманітарних наук. Пріоритетними для дослідження омовлення феномену страху вважаємо діяльнісний принцип, суб'єктивність та інтенціональність у процесі актуалізації страху мовними засобами, а також урахування дискурсивного простору створення й сприйняття мовного матеріалу. Порівняльний аналіз, здійснений у прагматичному напрямі, дозволяє проводити його не лише в межах структури порівнюваних мов, а й на широких антропоцентричних засадах. Лінгвістична прагматика – це напрям мовознавства, що проходить становлення своєї теоретико-методологічної бази, тому подальша перспектива полягає в розвитку й розбудові власне лінгво-прагматичних принципів, методів і засобів дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Бачевич Ф. С.** Нариси з лінгвістичної прагматики [монографія]. Львів: ПАІС, 2010. 336 с. 2. **Варуха И. В.** Предикаты страха в английском, русском и французском языках: автореф. дис. ... канд. фил. наук. Уфа, 2012. 21 с. 3. **Варуха И. В.** Структура внутренней формы номинации (на примере семантического поля «страх» в английском, русском и французском языках). *Коммуникативно-функциональное описание языка*: сб. науч. ст.; отв. ред. В.М. Калимуллина. Уфа: РИЦ БашГУ, 2011. С. 21–23. 4. **Зайкина С. В.** Эмоциональный концепт «страх» в английской и русской лингвокультурах: сопоставительный аспект: автореф. дис. ... канд. фил. наук. Волгоград, 2004. 24 с. 5. **Ковалёва Л. М.** Сентенциональное поле как объект когнитивного исследования. *Когнитивные категории в синтаксисе*. Иркутск: ИГЛУ, 2009. С. 105–125. 6. **Никитин М. В.** Реализация концепта «страх» в сценариях городской легенды: диссертация ... канд. фил. наук. Челябинск, 2002. 196 с. 7. **Парасин Н. Д.** Стратегии перцептивного формирования эмоционального поля текста (на материале поэзии Т. Шевченко). *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2014. № 4 (34): в 3-х ч. Ч. 1. С. 167–171. 8. **Петрова Г. В.** Семантическое поле слова «страх» в русском и португальском языках. *Древняя и новая Романия*. Москва, 2016. Т. 17. № 1 (17). С. 502–520. 9. **Петрова Л. Н.** Языковые средства выражения эмоций в английском языке. URL: <http://nauka-dialog.ru/archiv/2017/nauchnyiy-dialog-2017-6/10-02-00-yazykoznanie/-/linguistics/yazykovyie-sredstva-vyrazheniya-emoczij-v-anglijskom-yazyke.html> 10. **Онищук І. Ю.** Емоційність концепту *вампір* в англійській мові й мовленні: автореф. дис. ... канд. фил. наук. Одеса, 2006. 21 с. 11. **Скворцова Ю. С.** Семантика страха и средства ее вербализации в русском и французском языках. URL: <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2006/materials/html/Skvortsova.htm> 12. **Сусов И. П.** Лингвистическая прагматика. Винница: Нова книга, 2009. 272 с. 13. **Шишкова В. А.** Сентенциональное поле страха в немецком языке. URL: <http://journals.tsu.ru/uploads/import/167/files/16-078.pdf> 14. **Шишкова В. А.** Прототипические и непрототипические конструкции с предикатом ANGST HABEN. URL: <http://www.nsu.ru/xmlui/bitstream/handle/nsu/2403/10.pdf> 15. **Сар Р.** Proximization: The Pragmatics of Symbolic Distance Crossing. Amsterdam: John Benjamins, 2013. 217 p. 16. **Fetzer A.** Conceptualising discourse // *Pragmatics of Discourse*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2014. p. 35–64. 17. **Moulin B.** Discourse spaces: A pragmatic interpretation of contexts // *Conceptual Structures: Applications, Implementation and Theory* // Third International Conference on Conceptual Structures, ICCS '95 Santa Cruz, CA, USA, August 14–18, 1995. Proceedings. pp. 89–10. 18. **Wierzbicka A.** Emotions across languages and cultures: diversity and universals. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 349 p.

Сазонова Ярослава Юріївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди. Вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

tel.: + 38 0679340008,

E-mail: sazonova.yaroslava.hnpu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9249-448X>

Sazonova Yaroslava Yuriivna – PhD in Philology, Associate Professor, Doctoral Student of the Ukrainian Language Department, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.